

Ks. Krzysztof Witko

Lwów

**MILLENARYZM
W PIERWSZYCH WIEKACH CHRZEŚCIJAŃSTWA
RYS TEOLOGICZNO-HISTORYCZNY**

W niniejszym wystąpieniu nie chodzi mi bynajmniej o gruntowne przedstawienie problematyki millenaryzmu obecnej także we współczesnych doktrynach religijno-politycznych. Ograniczę się jedynie do pobieżnego omówienia – bardziej z teologicznego niż historycznego punktu widzenia – doktryny, która wzbudzała niemałe kontrowersje w pierwotnym Kościele szukającym swego miejsca w obszarze kultury hellenistycznej. Z drugiej strony, nie należy zapominać, że doktryna millenaryzmu zawiera elementy, które sięgają swymi korzeniami do tekstów Nowego Testamentu, i jest ona charakterystyczna dla teologii judeochrześcijańskiej. Jej ślady można zauważyć w 1Tes 4,17; 1Kor 15,23 i Ap 20,1-6. Idee millenarystyczne są tu obrazowym sposobem wyrazu refleksji teologicznej nad fundamentalną prawdą Objawienia o powtórny przyjsciu Chrystusa w chwale na ziemie, aby ostatecznie przywrócić swe panowanie nad całym stworzeniem na końcu czasów.

Zapowiedziany temat przedstawię w trzech krótkich punktach. Najpierw ukazę funkcję millenaryzmu w eschatologii judeochrześcijańskiej. Następ-

nie – w oparciu o dzieło Jean Daniélou *Théologie du judéo-christianisme*¹ – zwrócę uwagę na dwie jego formy: azjatycką i hellenistyczną. W końcu przedstawię krótki rys historyczny millenaryzmu w Kościele starożytnym.

I. MILLENARYZM W ESCHATOLOGII JUDEOCHRZEŚCIJAŃSKIEJ

W świetle dostępnych mi opracowań i studiów nad omawianym zagadnieniem² millenaryzm jawi się jako wyraz judeochrześcijańskiej refleksji nad danymi Objawienia w odniesieniu do paruzji Jezusa Chrystusa. Doktryna o mającym nadejść tysiącletnim panowaniu Chrystusa na ziemi nawiązuje wprost do żydowskich tekstów apokaliptycznych zapowiadających ziemskie królowanie Mesjasza, który wyzwoli naród wybrany od prześladowców i zapewni mu ostateczne zwycięstwo nad narodami (por. Dn 2,31-44; 8,3-14; 9,24-27 i 12,11-12; I Henoch X,19; II Baruch XXIX,4-8). Identyfikacja nadziei mesjańskich z królowaniem Chrystusa podczas jego drugiego przyjścia na ziemię w chwale była charakterystyczna przede wszystkim dla wspólnot judeochrześcijańskich przechowujących pamięć o Jezusie po jego męce i śmierci. Moim zadaniem nie jest jednak potrzebne szczegółowe omówienie tej problematyki. Wymienię tu jedynie niektóre jej elementy charakterystyczne zarówno dla judeochrześcijaństwa heterodoksyjnego, jak i ortodoksyjnego.

Eschatologia judeochrześcijan charakteryzowała się wiarą w *pierwsze zmartwychwstanie* sprawiedliwych, którzy – podczas 1000 lat – żyć będą szczęśliwie i w obfitości na ziemi pod panowaniem Chrystusa. Wydarzenie zapowiadane przez millenaryzm miałyby nastąpić przed *drugim zmartwychwstaniem*, które będzie zmartwychwstaniem zmarłych przeznaczonych na sąd i potępienie. Poprzedzając sąd ostateczny i koniec świata millenaryzm należy jeszcze do wydarzenia historycznego zanurzonego w czasie. Nie jest on więc utożsamiany z erą „nowego stworzenia”, erą „nowego Jeruzalem”, która odpowiada już rzeczywistości pozahistorycznej. Owo tysiącletnie ziemskie panowanie Chrystusa wraz ze sprawiedliwymi poprzedzi królowanie Antychrysta i prześladowanie sprawiedliwych przez jego zwolenników, którzy w końcu ulegną zwycięskiej interwencji Chrystusa i jego wiernych. Koniec *millenium* ma cechować ponowne i na krótko wyzwolenie sił zła, które zostaną tym razem definitywnie zwyciężone w ostatniej walce.

¹ Tournai-Paris 1958. 1991².

² H. Bietenhard, *The Millennial Hope in the Early Church*, „Scottish Journal of Theology” 6: 1953, s. 12-30; tegoż, *Das tausendjährige Reich*, Zurich 1955²; W. Nigg, *Das ewige Reich. Geschichte einer Hoffnung*, Zurich-Stuttgart 1954. 1967²; J. Daniélou, jw., s. 379-404; B.E. Daley, *The Hope of the Early Church. A Handbook of Patristic Eschatology*, Cambridge 1991; S. Heid, *Chiliasmus und Antichrist-Mythos. Eine frühchristliche Kontroverse um das Heilige Land* (Hereditas, 6), Bonn 1993.

II. DWIE FORMY MILLENARYZMU W UJĘCIU JEAN DANIÉLOU³

Jean Daniélou wyróżnia dwie formy millenaryzmu w Kościele starożytnym: azjatycką i hellenistyczną. Wersja azjatycka wywodzi się ze środowisk judeochrześcijan zamieszkujących Azję Mniejszą i Syrię. Jest ona bliska Janowej *Apokalipsie* powstałej również w środowisku azjatyckim. Według millenaryzmu azjatyckiego, tysiącletnie panowanie Chrystusa i sprawiedliwych na ziemi będzie powrotem do raju. Okres ten ma charakteryzować m.in. obfity urodzaj ziemi, materialny dobrobyt ludzi i ich tysiącletnia długowieczność. Będzie to czas pokoju i pojednania nie tylko pomiędzy ludźmi, ale i ze światem zwierząt. Wyróżnia się tu dwie tendencje w odniesieniu do prokreacji i przyjemności cielesnych. Cerynt, według Dionizego Aleksandryjskiego (†264), wiązał nadejście millenaryzmu z czasem wyjątkowej płodności ludzi i przyrody. Ta koncepcja materialistyczna przetrwała również w III wieku na Zachodzie, m.in. u Kommodiana i Laktancjusza. Wydaje się natomiast, że Justyn wykluczał aktywność prokreacyjną u ludzi. Z kolei Metody z Olimpu (†311), przedstawiciel tendencji rygorystycznej, negował całkowicie możliwość prokreacji nie tylko u ludzi, ale i u zwierząt. Zresztą świadectwo takiego poglądu znajdujemy już w żydowskim tekście *Sentencji Sybilli* (VII,145-149).

Drugą wersję millenaryzmu, wydobytą na światło dzienne przez J. Daniélou, stanowi jego forma hellenistyczna, charakterystyczna dla niektórych hellenizowanych środowisk judeochrześcijańskich w Syrii i Egipcie. Millenaryzm w postaci hellenistycznej dystansuje się od wyobrażeń nazbyt ludowych i materialistycznych obecnych w wersji azjatyckiej. Mamy tu raczej do czynienia z duchową i symboliczną interpretacją „siódmego dnia” w dziele stworzenia.⁴

Dokładniej mówiąc, millenaryzm hellenistyczny zapożyczył od apokaliptyki żydowskiej koncepcję sześciu tysiącleci, które stanowią całkowity wiek świata i odpowiadają sześciu dniom stworzenia. Siódme tysiąclecie – odpowiadające siódmemu dniowi stworzenia, w którym Bóg odpoczął – zostało zestawione w relacji do królestwa mesjańskiego, pojętego jako „odpoczynek świętych”. W tej perspektywie siódme tysiąclecie będzie czasem ustania stwórczej aktywności Boga. Tej bardziej alegoryzującej formie millenaryzmu nieobce były również wpływy babilońskie, które pojmowały historię świata jako następstwo siedmiu kolejnych tysiącleci. Znajduje ona swe potwierdzenie w *Liście Barnaby* (powstał ok. roku 131), u Bardesanesa

³ Zob. jw., s. 387-404; por. J. Seguy, *Millénarisme*, w: *Catholicisme. Hier – aujourd'hui – demain*, vol. 9, Paris 1982, kol. 158-165.

⁴ Por. J. Daniélou, *La typologie millénariste de la semaine dans le christianisme primitif*, „*Vigiliae Christianae*” 2: 1948, s. 1-16.

(† ok. 223) – jednego z pierwszych pisarzy syryjskich, i Teofila Antiocheńskiego, od którego Ireneusz z Lyonu przejął niektóre elementy i połączył je z wersją azjatycką.

III. RYS HISTORYCZNY MILLENARYZMU W KOŚCIELE STAROŻYTNYM⁵

Reasumując, należy podkreślić, że u źródeł millenaryzmu znajdują się wierzenia żydowskie w przyszłe ziemskie królestwo mesjańskie, pojmowane jako dominacja polityczna narodu wybranego nad narodami pogańskimi. Nic też dziwnego, że millenaryzm upowszechnił się w azjatyckim środowisku chrześcijan, którzy pozostawali pod przemożnym wpływem judaizmu. Tu też powstała *Apokalipsa* św. Jana, w której jest mowa o pierwszym zmartwychwstaniu sprawiedliwych i ich tysiącletnim królowaniu z Chrystusem na ziemi (Ap 20,1-6).

Już na początku wieku II, Papiasz z Hierapolis,⁶ i judaizujący gnostyk Cerynt⁷ zaświadcza o wierzeniach millenarystycznych w pierwotnym Kościele. W *Dialogu z Żydem Tryfonem* Justyn opisuje idee millenarystyczne jako prawdziwie chrześcijańskie i potwierdzone przez najstarsze tradycje (LXXX, 5). W dziele *Przeciwko herezjom* (V,33-35) Ireneusz zaświadcza o obecności millenaryzmu w Kościele przy końcu wieku II. Millenaryzm Ireneusza nosi wyraźne cechy polemiczne skierowane przeciw spirytualizmowi eschatologicznemu gnostyków. Świadkiem tendencji millenarystycznych obecnych w Kościele II wieku jest również Meliton z Sardes.⁸

Za pośrednictwem Tertuliana, zwolennika millenaryzmu azjatyckiego, mamy dostęp do poglądów millenarystycznych Montanusa, który utożsamiał *millenium* z nadejściem „nowego Jeruzalem” na ziemię (*Przeciw Marcjonowi* III, 24,3-6). Rychła identyfikacja millenaryzmu z montanizmem doprowadziła do tego, że reakcja antymontanistyczna przyjęła również postawę dystansu wobec millenaryzmu. Jednak wyraźne przeciwstawienie się millenarystom jest dziełem Aleksandryjczyków. Orygenes odrzucił dosłowną interpretację Ap 20, eliminując w ten sposób podstawy biblijne millenaryzmu

⁵ Por. M. Simonetti, *Millénarisme*, w: *Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien*, red. A. Di Bernardino, red. adaptacji francuskiej F. Viel, Paris 1990, s. 1643-1644; D. Cerbelaud, *Millénarisme (Epoque patristique)*, w: *Dictionnaire critique de théologie*, red. J.-Y. Lacoste, Paris 1998, s. 726-727.

⁶ Według Euzebiusza z Cezarei, Papiasz twierdził, iż po zmartwychwstaniu zmarłych zapanuje na ziemi królestwo Chrystusa, które będzie istnieć cieleśnie przez tysiąc lat (*Historia kościelna* III,39,11-12).

⁷ Tamże, III,28,2.

⁸ Zob. L. Gry, *Le millénarisme dans ses origines et son développement*, Paris 1904, s. 81-82.

(*O zasadach* II,11,2-3; *Komentarz do Ewangelii św. Mateusza* XVII,35). Upowszechnianie się myśli aleksandryjskiej w wieku III doprowadziło do stopniowego zaniku idei millenarystycznych na Wschodzie. I tak już Dionizy Aleksandryski (+264) z powodzeniem będzie prowadził spory z egipskimi wspólnotami chrześcijan o przekonaniach millenarystycznych. Obecny jeszcze w nauce Metodego z Olimpu (+311)⁹ i prawdopodobnie u Apolinarego z Laodycei (+390)¹⁰, millenaryzm zanika na Wschodzie w wieku V.¹¹

Na Zachodzie millenaryzm upowszechnił się w środowiskach pozostających pod wpływem tendencji azjatyckich. W wieku III jest obecny u Kommodiana (*Pouczenia* I, XLV,9), Wiktoryna z Petawium (+ ok. 304)¹² i Laktancjusza (*Boże nauki* VII,22.24). Wiadomo również, że Augustyn – długoletni sympatyk millenaryzmu typu hellenistycznego (zob. *Sermo* 259,2), ostatecznie odrzuci wszelkie tendencje millenarystyczne. Unikając pułapki dosłownego rozumienia Ap 20, tysiącletnie królowanie Chrystusa na ziemi łączył z „czasem” Kościoła (*O Państwie Bożym* XX,7): pierwsze zmartwychwstanie jest dla niego okresem nawrócenia, chrztu i życia duchowego. Drugie zmartwychwstanie, które bezpośrednio poprzedzi sąd ostateczny, wiąże się z definitywnym zwycięstwem Chrystusa nad bezbożnymi i dotyczy wszystkich ludzi sprawiedliwych i grzeszników. Interpretacja augustyńska *Apokalipsy* przyjmuje się powszechnie na Zachodzie i na dobre wyprze tendencje millenarystyczne, które odtąd staną się podejrzane w oczach chrześcijańskiej ortodoksji Zachodu. Nie przeszkodzi to jednak sporadycznemu odradzaniu się wierzeń millenarystycznych tu i ówdzie w chrześcijaństwie średniowiecznym Zachodu i w niektórych pietystycznych kierunkach protestantyzmu.

MILLENARISMO NEL CRISTANESIMO PRIMITIVO

S o m m a r i o

Nell'articolo l'autore presenta un sguardo panoramico di millenarismo cristiano dei primi secoli. Millenarismo nato nell'ambiente giudeocristiano si sviluppava nella corrente asiatica – di carattere popolare – e ellenistico, più spirituale. Assai diffuso nel II secolo nell'Oriente e nel III secolo nell'Occidente cristiano. Prima era rifiutato nell'ambiente alessandrino. In modo definitivo scomparso nel V secolo.

⁹ *Uczta, czyli o dziewictwie* IX.5.

¹⁰ Zob. Bazyli Wielki. *Epistula* 263.4; 265.2.

¹¹ Por. M. Simonetti. *Il millenarismo in Oriente da Origene a Metodio*, w: *Coronagratiarum* (Festschrift Dekkers), Brugge 1975, s. 37-58.

¹² *O stworzeniu świata* 6; *Komentarz do Apokalipsy* 20.